

DOI: 10.30520/tjsosci.877267

**BATI BALKANLAR’DA İHRACATA DAYALI VE İÇ TALEP ÇEKİŞLİ BÜYÜME¹
HİPOTEZLERİ BİRLİKTE HAREKET EDİYOR MU?**

*DO EXPORT-LED GROWTH AND DOMESTIC DEMAND-LED GROWTH HYPOTHESIS
MOVE TOGETHER IN THE WESTERN BALKANS?*

Yağmur SAĞLAM LİMAN²

Hüseyin Avni EGELİ³

ÖZET

Batı Balkanlar’da ihracata dayalı ve iç talep çekişli büyüme hipotezlerinin birlikte hareket edip etmediğini anlayabilmek için 2000-2019 yıllarına ait yıllık veriler Fourier Yaklaşımı (birim kök) ve Hatemi-J. nedensellik testleri ile analiz edilmiştir. Elde edilen istatistiki bulgular; net ihracat ve iç talep bileşenlerinden oluşan reel gayri safi yurt içi hasılatın durağan olduğunu ve yapısal kırılmaların varlığında dahi her iki hipotezin uyum içinde yürütüldüğünü ifade etmektedir. Ancak her bir ülke için tek tek Hatemi-J. nedensellik testi sonuçlarına bakıldığında Sırbistan, Karadağ ve Kuzey Makedonya için ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu; Arnavutluk’ta ise net ihracat ve iç talep arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmadığı görülmektedir. Hırvatistan ve Kosova’da ise her iki hipotez birlikte hareket etmektedir yani net ihracat ve iç talep arasında geri besleme ilişkisi mevcuttur.

Anahtar Sözcükler: İç Talep, Net İhracat, Fourier Yaklaşımı

JEL Kodları: F140, C1, O4

ABSTRACT

In order to understand whether export and domestic demand-led growth hypotheses are moving together in the Western Balkans, Fourier Approach (unit root) and Hatemi-J causality tests are implemented for the annual data between 2000 and 2019. According to findings; it is stated that real gross domestic product consisting of net exports and domestic demand components is stationary even due to structural breaks and the two growth hypotheses are being carried out in a harmony. However, for each country, when Hatemi-J. causality test findings are examined, it is seen that the export-led growth hypothesis is accepted for Serbia, Montenegro and North Macedonia; but in Albania, on the other hand, no causality was found between net exports and domestic demand. In Croatia and Kosovo, both strategies work together, so there is a feedback relationship between net exports and domestic demand.

Keywords: Domesitc Demand, Net Exports, Fourier Approach

JEL Classification Codes: F140, C1, O4

¹ Bu çalışma, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD’de yayımlanan “Dış Ticaret ve Büyüme Arasındaki İlişkinin Avrupa Dönüşüm Ekonomileri İçin Analizi” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

² Dr. Öğretim Üyesi, Sinop Üniversitesi Boyabat İ.İ.B.F., yagmur.saglam@sinop.edu.tr, 0000-0001-6465-0297.

³ Tez danışmanı, Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F., avni.egeli@deu.edu.tr, 0000-0002-0070-9242.

1. GİRİŞ

İhracatın verimlilik ve üretkenliği artırarak ekonomik büyümeyi doğrudan ve pozitif olarak etkilediğini savunan ihracata dayalı büyüme hipotezi; ihracat artışı ile birlikte etkin kaynak tahsisi, ölçek ekonomileri, artan dış rekabet ile teknolojik gelişmenin yanı sıra gelir ve istihdamı da artırarak ekonomik büyüme üzerine farklı şekillerde etki etmektedir. Ayrıca ihracat artışı artan döviz miktarına bağlı olarak ara malı ithalatına ve sermaye birikimine de imkan vermektedir (Awokuse ve Christopoulos, 2009: 185). İhracata dayalı büyüme (ELG- export led growth) hipotezini ilk test edenler; Feder (1983), Marin (1992) büyük oranlarda ihracat yapabilen ülkelerin (teknolojik yayılma ve dışsallıklar sayesinde) diğerlerinden daha hızlı büyüdüğünü ifade etmişlerdir. Gandolfo (1998)'e göre alan yazınında pek çok farklı ELG modeli mevcuttur. Bunlar; Beckerman (1962), Lamfalussy (1963), Kaldor (1970), Thirwall Kanunu (1973) tarafından ortaya konmuştur ve hepsinin ortak noktası ihracat artış oranı hızlandıkça doğrudan ve dolaylı etkilerle uzun dönemde ekonomik büyüme hızının da arttığıdır (Sağlam, 2016:11). Ayrıca alan yazının da ekonomik büyüme ve dış ticaret arasındaki (çift yönlü nedensellik) ilişkinin ahlaklı bir döngü olduğu kabul edilmektedir ve ticaret arttıkça daha çok gelir elde edildiği ve gelir donanımı arttıkça daha çok ticaret yapıldığı bilinmektedir (Sağlam, 2016:9).

Ancak Thomas Palley (2011), ELG hipotezinin gelişen ve sanayileşmiş ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerine dayandığını ve değişen dünyanın bu hipoteze kendi koşullarına uygun bir şekilde adapte olduğunu; bu nedenle ekonomik bütünleşme ve işbirliklerinin gündeme geldiğini hatta küresel bir bütünleşme için Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Dünya Ticaret Örgütü gibi ulus-ötesi kurumlara ihtiyaç duyulduğunu (Kuzey-Güney ticaretinin kırıldığını) çünkü artık hiçbir ülke veya bölgenin tek başına ve tek bir büyüme stratejisi ile küresel ekonomide büyümenin motoru olamayacağını aktarmaktadır. Politika kompozisyonu dış talebe dayalı büyüme olan ve üzerine kurulu olduğu bu yanlış mantık nedeniyle "komşunu-dilenci-yap" çıkarımına yol açan ihracata dayalı büyüme hipotezi, arz fazlası ile deflasyona sebep olmaktadır. Çünkü ülkeler hala ithal sermaye ve ithal ara mallarına ihtiyaç duymakta ve ihracat artışının devam etmesi ile bu hatalı politika bileşimi mal fiyatlarının düşmesine yol açarak bir ülkenin ihracatının, rakiplerinin ihracatı ile yer değiştirmesine neden olmaktadır (Palley, 2002a 1-3).

Ekonomik büyüme çok yönlü bir süreçtir ve pek çok faktörü içerisinde barındırdığı için 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik kriz sonrasında ülkeler yeni bir gelişim stratejisine kaymışlar ve bunu iç talep çekişli büyüme (DLG-demand led growth) hipotezi olarak adlandırmışlardır. Bir ülkenin ekonomik aktivitesi dışsal koşullardan (ticaret ve finansal sermaye akımları) oldukça etkilenmektedir. Gerçek anlamda bir ekonomik büyüme ancak dış ticaret hadlerinde ki bir iyileşmenin istihdam oranını ve çıktı miktarını artırması ile mümkün olmaktadır (Iradian, 2009: 828). Özellikle pek çok ülke ekonomik temellerini çeşitlendirmek ve dış talep ile yabancı sermayeye dayalı ekonomi politikalarını değiştirmek için büyük çaba harcamışlardır ve hala da harcamaktadırlar. Palley (2002b) çalışmasında Keynesyen teoriye atıfta bulunarak; ekonomide iç ve dış dengenin talebe bağlı olarak oluştuğunu ve ekonomik faaliyetlerin seviyesini belirleyen yine efektif talep olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Keynesyen büyüme teorisinde ekonomik büyüme oranı da talep artış oranına bağlıdır. Dolayısıyla sadece iki ülkenin olduğunu varsaydığımız bir dünyada; bir ülkenin ihracatı diğerinin ithalatıdır. Ancak uygulamada gelişen ülkeler birbirlerinin rakibi olduğu ve piyasadan pay alabilmeleri için ihracat yer değiştirmektedir ve bir ülke diğerinin ihracatını dışlayarak gelişmektedir. Ancak bu dışlama sıfır toplamlı bir oyun stratejisidir ve iki tarafa da bir kazanç sağlamamaktadır (Sağlam, 2016: 13-17).

Linder (1961), uluslararası ticaret teorisine önemli bir katkıda bulunmuş ve ihracat sanayinin gelişimi için iç talep bir zorunluluktur demiştir. Basevi (1970) ise ölçek ekonomileri ile bu katkıyı geometri kullanarak grafikler yardımıyla açıklamaya çalışmıştır. Çünkü iç talepte meydana gelen bir artış ekonomik büyümeyi artırmaktadır. DLG hipotezinin savunucuları iki temel kategori olduğunu ifade etmektedir; ilki “iç talepte meydana gelen bir artışı net ihracatta meydana gelen bir azalış takip ediyorsa DLG hipotezi tam anlamıyla uygulanıyor” demektir. İkincisi, “iç talep miktarında meydana gelen artış, net ihracatta meydana gelen artıştan büyükse DLG hipotezi ekonomik büyümeye yol açabilir” diye ifade etmektedir (Sağlam, 2016:18).

Leng (2013), iç talep çekişli büyüme modelinin avantajlarını; dış talebe olan bağımlılığın azaltılması ve daha dengeli, kaliteli ekonomik büyüme-kalkınma olanağı ile kaynakların etkin kullanımına imkan sağlaması olarak açıklamaktadır. Leng (2013)’e göre iç talep çekişli büyümenin kaynakları üçe ayrılmaktadır. Derin kaynaklar; kurumsal kalite, sosyal ve politik ayarlamalar, kurum sayısı ve yönetim becerileridir. Geniş etkileri olan kaynaklar; nüfus oranı, finansal sektör, makroekonomik çevre, hükümet harcamaları ve gelir dağılımıdır. Tesirli kaynaklar ise; faktör birikimi, toplam faktör verimliliği, Ar-Ge faaliyetleri ve etkinliktir. İç talep bir sektörün ihracat performansı üzerinde önemli katkılarda bulunmaktadır. Bunlar; iç talep arttıkça artan sektör girdisi ve çıktısı ile teknolojiye dayalı dışsallıklar ve bu sayede üretilen yeni (kalite, dizayn, teknik özellikler bakımından) farklılaştırılmış mallardır. Ayrıca bir ülkenin uluslararası rekabette ki (ekonomik büyüme de verimlilik) yeri iç talep yoluyla test edilmektedir. Çünkü geliştirilen bu yeni ürüne olan tüketici tepkisini iç piyasada ölçmek ve değerlendirmek daha kolay ve az maliyetlidir (Hsu, 1972: 200).

Sonuç olarak sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ve kalkınma ancak iç talep ve ihracat arasındaki bir geri besleme ilişkisi ile mümkündür çünkü yerel üretimde meydana gelecek bir artış ihracatı ve iç talebi de arttırmaktadır, dolayısıyla ekonomik büyümeyi daha iyi anlayabilmek için ihracatın, iç talep ile olan bağlantısını iyi irdelemek gerekmektedir. Bu nedenle bu çalışmada üzerinde çok az ampirik çalışma yapılan ve literatürde doldurulması gereken bir boşluk bulunan bir ülke grubu olan Batı Balkanlar’da (Arnavutluk, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Sırbistan, Kosova) ELG ve DLG hipotezlerinin birlikte hareket edip etmediğine karar vermek için Fourier yaklaşımı ve Hatemi-J nedensellik testi ile 2000-2019 yıllarını kapsayan bir dönem analiz edilmiştir. 1991 yılı Avrupa’da dönüşümün başladığı ve Batı Balkanların ekonomik-politik bağımsızlıklarını kazandıkları yıl olduğu için başlangıç yılı olarak ele alınmak istenmiş ancak 2000 yılı ve öncesine ait veriler eksiksiz elde edilememiştir. 2020 yılı ise Covid-19 küresel salgınının ekonomik etkileri ayrı bir inceleme konusu olacağından analize dahil edilmemiştir. Batı Balkanlar’ın seçilmesinin sebebi alan yazımına göre sürdürülebilir bir kalkınmanın bu ülkelerde ancak ihracat ve iç talep çekişli büyüme hipotezlerinin bir harmonisi ile mümkün olmasından (her iki hipotezi bir arada bu ülke grubu için test eden bir çalışmaya literatür taraması ile rastlanmamıştır) ve bu ülke grubu üzerine Fourier yaklaşımı ve Hatemi-J. nedensellik testleri ile yapılmış bir analize de rastlanılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Batı Balkanlarda dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin geçiş süreci ve küresel kriz sonrası gelişimine değinirken ikinci bölüm analize konu olan model ve veriler hakkında bilgi vermektedir. Üçüncü bölüm metodoloji ve ampirik bulguları tablolar halinde sunmakta ve son olarak sonuç kısmında sayısal bulgular iktisaden yorumlanmaktadır.

2. BATI BALKANLAR’DA DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ

1989 sonrası Avrupa’yı ikiye bölen duvarın yıkılmasıyla yaşanan çözülme ve iç savaşlar Batı Balkanlar’ı sosyal ve etnik açıdan parçalara ayırmıştır. Dolayısıyla Batı Balkanlar bu dönemde

Avrupa'nın geri kalanına göre daha sert bir süreç içerisinde ekonomik yapılanmalarını ve dönüşüm süreçlerini geçirmek zorunda kalmışlardır. Örneğin Yugoslav Federasyonu (Sırp, Hırvat, Sloven Krallığı), Berlin Duvar'ının yıkılmasının en yakın şahidi olmuştur ve Yugoslavya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan eden ülkelerden Slovenya kendisini bu karmaşadan kurtarmayı başarmıştır ancak Sırbistan ve Hırvatistan o kadar şanlı olamamıştır (Sağlam, 2016: 36). Ayrıca 1990 sonrası Balkan ülkeleri kısmen doğrudan yatırımları çekebilmiştir. Çünkü Avrupa'da yatırımcılar sermayelerini daha çok Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Makedonya'ya yatırmışlardır. Özellikle Avusturya ve Almanya, sermayesini Doğu Avrupa'ya yönlendirmiştir.

Batı Balkanlarda savaş sonrası ve Berlin duvarı yıkıldıktan sonra gerçekleşen yani Avrupa Birliği (AB)'ye ilk üye olacağı ve Doğu Avrupa'nın en hızlı büyüyenleri arasında olacağı beklentileri ile gerçekleşen Yugoslavya beklentileri örtüşmemiştir. Merkezi yönetimden serbest piyasa ekonomisine geçiş döneminde Batı Balkanlar'da yeni doğan ülkeler, bölgesel gelişmelere ayak uydurabilmek için eski kurumlarını ve mekanizmalarını yürürlükten kaldırmak zorunda kalmışlardır. Devlete ait pek çok şirket geçiş sürecinde piyasadan silinmiş ve dış ticaretin ana kaynaklarından biri olan kişi başına düşen ihracat, beklenen potansiyelinin altında ve katma değer yaratmayan hammadde, emek-yoğun mallar ile sınırlı kalmıştır. Batı Balkan ülkeleri ve karşılıklı ticaret yaptıkları ülkelerin hepsi bu dönemde ticaret açığı vermiştir. Ayrıca artan işsizlik ve borçluluk oranları, düşük yatırım seviyeleri gibi bozulan makroekonomik göstergelere ek olarak ithal ürünlere olan iç talep artışı, dış ticaret ve cari işlemler dengelerini bozmuştur (Ganic vd., 2015: 1157-1159).

Sohinger (2005)'e göre uzun dönemde az gelişmiş ve küçük ülkelerde dış ticaret ve doğrudan yatırımlar sürdürülebilir büyümenin kaynağı olarak görülmüştür ve özellikle 1995 yılı sonrası geçiş ekonomilerinin çoğunda gözlemlenen pozitif büyüme oranları dışa açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dikkatleri çekmiştir. Karadağ, Hırvatistan, Arnavutluk gibi ülkelerde ihracat yapısı turizm ve hizmet sektörlerinde uzmanlaşmaya dayalıdır. Batı Balkan ülkelerinde ithalat, dış arza bağımlı bir yapı sergilemektedir. Bu nedenle Balkan ülkelerinde ekonomik büyüme; iç talep/tüketim, enerji ve ithal edilen tüketici malları ile zorunlu hammaddeye dayanmaktadır. Ayrıca uluslararası üretim ağlarına erişim bu dönemde Batı Balkan ülkeleri için mümkün olmamıştır. Merkez Avrupa'da ihracata dayalı büyüme hipotezi için ithal girdi temin edilirken, Batı Balkanlar ancak iç talebi karşılayabilmek çabasıyla mal ithal etmektedir. Dolayısıyla ithal girdi ile üretim aşamasına bu dönemde geçilememiştir. Serbest piyasa ekonomisine geçiş süreci ile birlikte bölgede ihracata dayalı büyüme hipotezi benimsenmiştir ve bu büyüme hipotezinin temel taşlarından birisi bölgesel ve ikili işbirlikleri ile bütünleşmenin sağlanmasıdır. Çünkü bu coğrafya son birkaç yıldır artan ekonomik aktivite ile sağlanan ticaret akımları sayesinde büyük ölçekli alt yapı projeleri kapsamında tercih edilen ülkeler topluluğundan oluşmaktadır (Erataş Sönmez ve Sağlam, 2018: 62).

Ehrke (2011)'e göre Batı Balkanlarda benimsenmiş olan ELG hipotezi Asya ülkelerindekinden çok farklıdır. Asya'da ihracata dayalı büyüme devlet eli ile yürütülmüş, hammadde ile basit endüstri mallarında dış ticaret hadlerinin o ülkenin aleyhine dönmemesi için çaba sarf edilmiştir. Ancak bu süreç Batı Balkan ülkelerinde uygulanamamıştır. Çünkü hem AB mevzuatı gereğince yasaklanmıştır hem de bu alanlarda faaliyette bulunan firmalar devlet tarafından yeterli görülmemiştir. Dolayısıyla ELG'yi uygulayabilecek olanlar ulus-üstü firmalar, onların değer zincirleri ile dağıtım sistemleridir. O halde devletin iki temel görevi vardır. İlki potansiyel uluslararası yatırımcıları ve girişimcileri alt yapıyı, yerel güvenliği, düşük ücret ve vergi kolaylıkları sağlayarak çekmek, ikincisi ise yerel para biriminin yabancı para karşısında değerini düşürmektir. Balkan ülkelerinde 2003 yılından beri AB perspektifi oluşturulmaya

çalışılmaktadır ancak takvim tam olarak belli olmadığı için bu ülkelere yapılacak yatırımlar halen riskli kabul edilmektedir. Ayrıca Balkan ülkeleri AB’de ki potansiyel talebi göz ardı etmektedir. İtalya’nın (ucuz iş gücü nedeniyle) Sırbistan’da Fiat’ın bir fabrikasını açması sadece istisnai bir durumdur. Gerçekte olan Balkanların, AB tarafından genel anlamda kendi ekonomik dengelerini bozacak (üretim artığını ihraç edemeyen ve dış ticareti açık veren) bir fazlalık olarak görülmeleridir (Ehrke, 2011: 8-11).

Avrupa Komisyonu (2021)’e göre günümüzde AB’nin Batı Balkanlar nihai üyelik amacına dayalı politikası olan ESAP (Enlargement- Stabilisation and Association Process) genişleme, istikrar ve ortaklık sürecine dayanmaktadır. Süreç ilk defa Haziran 1999 yılında duyurulmuş ve 2003 yılında Selanik Zirve’sin de ortaklık süreci değerlendirmeleri; bilateral anlaşmalar, ticari ilişkiler, finansman, bölgesel işbirliği başlıkları altında başlamıştır.

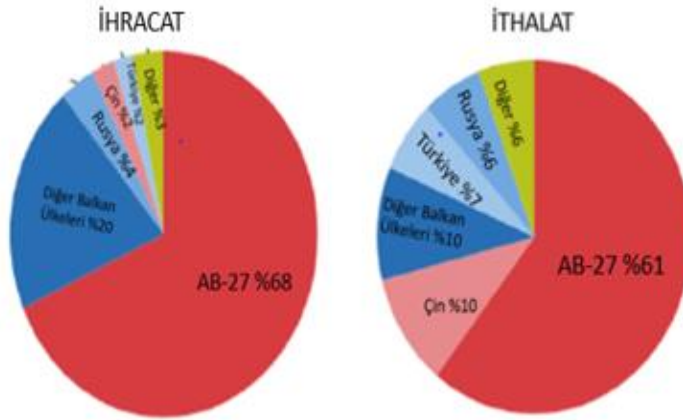
Ticari ilişkiler boyutu ara anlaşmalar şeklinde ve AB ile Batı Balkanlar arasındaki serbest ticareti aşamalı olarak hayata geçirecek bir süreci kapsamaktadır. Bu bağlamda ara anlaşmalar ilk olarak 2008’de Bosna-Hersek ile 2010’da, Sırbistan’la imzalanmıştır. Zaten ara anlaşmalar imzalanmadan önce de AB, menşei Batı Balkan olan ticarete söz konusu mallar için 2000 yılından bu yana özerk ticaret önlemlerini (bu ülkelerden AB’ye yapılacak olan ihracatın bazı istisnai mallar dışında gümrük tarifesi veya miktar kısıtlamasından muaf olması) uygulamaktadır. AB’nin Batı Balkanlar’ı ticari konularda ısrarla desteklediği bir durumda Dünya Ticaret Örgütü üyelikleridir. Bu bağlamda; Arnavutluk, Karadağ ve Makedonya üye olmuşlardır, Bosna-Hersek ve Karadağ’da üyelik yolunda gerekli adımları atmışlardır (Aytüre ve Berki, 2015: 201-202).

Batı Balkan ülkelerinde küresel kriz sonrası dış ticaretin yapısında ki değişime tek tek değinildiğinde; Tsanana vd. (2013), Makedonya ticari ilişkilerinin önemli bir kısmını halen Yugoslavya’dan dağılan diğer ülkelerle gerçekleştirmektedir. İlk kez pozitif büyüme rakamları (artan iç talep, karayolu, demiryolu ve enerji altyapısında gerçekleştirilen kamu yatırım projelerinden ile yabancı yatırımlar sayesinde) 2010 yılı ve sonrasında kaydedilebilmiştir. Karadağ’da ise üretim yabancı sermaye ve iç talep ile katma değer yaratabilen (turizm) hizmetler başta olmak üzere balıkçılık, inşaat, tarım-ormancılık ve sanayi sektörlerine dayanmaktadır. Dolayısıyla dış ticaret, üretimden ziyade sahip olunan doğal kaynaklara dayalıdır. Sırbistan ve Arnavutluk, 2003 yılında Selanik Zirvesi’nde potansiyel aday olarak belirtilmiştir. 2025 yılında AB’ye üye olması beklenen Sırbistan için katma değer yaratan sektörler arasında en yüksek payı hizmetler sektörü alırken onu sanayi sektörü (iç talepteki artış ve sanayi üretiminin desteklediği ihracattaki genişleme) takip etmektedir. Arnavutluk’ta kayıt dışı ekonomi, yetersiz ulaşım ve enerji altyapısı nedeniyle bu ülkede ekonomik faaliyetler daha çok tarım sektörüne dayalıdır. Kriz sonrası düşen büyüme hızlarına rağmen ekonomisi küçülmeyen ülkelerden biridir. Bunun sebebi artan işçi dövizleri, hane-halkı tüketimindeki artış ve buna bağlı olarak artan özel sektör kaynaklı iç talep ile merkez bankası faiz indirimleri sayesinde artan finansman olanaklarıdır. Aday ülke statüsünde olan Kosova ve Bosna-Hersek’te ise en yüksek katma değeri yaratan yine hizmet sektörüdür. Bosna-Hersek’te kriz sonrası toparlanma artan işçi dövizleri, artan istihdam ile yatırımların teşvik ettiği iç talep sayesinde olurken; Kosova işçi dövizlerinden daha çok artan emekli maaşları ve ücretler ile tüketici kredileri sayesinde toparlanabilmiştir (Serbes ve Tokathoğlu, 2019: 170-174).

Küresel kriz sonrası ekonomik büyüme Batı Balkanlar’da yeniden görülmeye başlanmıştır. Ancak bu iyileşme süreci sadece Almanya’nın (imalat sektörüne bağlı bir ELG ile AB’nin geri kalanına pozitif ve negatif dışsallıklar (enflasyon baskısı, hayat standartlarında eşitsizlik, şişirilmiş aktifler, temel besin ürünleri piyasası vb.) sağladığı çok kırılğan, istihdamsız büyümeye dayalı bir yapı kazanmıştır. Batı Balkan ülkelerinde dış finansal dengenin

sağlayıcılarından biri olan göçmen işçi dövizleri, kriz sonrası bu durumdan negatif etkilenmiştir. Ekonomik durgunluktan ilk etkilenenler ve işsiz kalanlar göçmen işçiler olmuşlardır. Avrupa'ya vizesiz geçiş hakkı tanınmış olsa dahi bir istihdam potansiyeli yaratılamamıştır. Bu nedenle AB ve Batı Balkan ülkeleri için ihracata dayalı büyüme gibi bir geleneksel yaklaşım yeniden değerlendirilmelidir. Sürdürülebilir ekonomik gelişim için potansiyeli olan ihracata dayalı sektörler belirlenerek desteklenmelidir. Doğrudan yabancı yatırımlar imalat sektörüne yönlendirilmelidir. AB ile bu bölgeler arasında ticarete engel olan her türlü ekonomik, teknik, politik ve kültürel bariyerler minimize edilmelidir. Ancak bu şekilde AB ile gerçek bir yakınsama gerçekleşecektir. AB ise Batı Balkanlar'ı sorunlu bölge ilan etmek yerine o bölgenin siyasi çevresinden ve nüfusundan faydalanmayı hedefleyebilmelidir (Inotai, 2011: 42). Çünkü aşağıdaki şekilden de görüleceği gibi AB, Batı Balkanların hem ihracat hem de ithalattan yönünden ana ticaret ortağıdır.

Şekil 1: Batı Balkanların Ana Ticareti Ortakları (%)

Kaynak: Eurostat, 2019 – Comext data code

Şekil 1'den görüldüğü üzere 2019 yılında Batı Balkanlar hem ihracat hem de ithalatı en çok Avrupa Birliği ülkeleri ile yapmışlardır. Daha sonra ise ticaretin daha çok kendi içlerinde kaldığı; ihracat (%20) ve ithalat (%10) rakamları ile ortaya konulmaktadır. Çin önemli bir ithalat (% 10) partneri iken ihracatta % 2 gibi küçük bir payı vardır. Daha sonra ise bu ülkeleri Rusya ve Türkiye takip etmektedir.

3. VERİLERİN ELDE EDİLMESİ VE YÖNTEM

Veriler doğal logaritmik formları ile 2000-2019 dönemini kapsayan yirmi yıllık bir süre için Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. (1) numaralı denklem nihai mal ve hizmetlere yapılan harcamalar yönünden milli gelir hesaplamasını göstermektedir. Eşitliğin sol tarafında yer alan GDP, Gayri safi yurtiçi hasılayı ve sol tarafında yer alan değişkenler ise GSYİH'nın talep bileşenlerini göstermektedir. $(X - M)$ notasyonu net ihracatı (NE-net exports) ifade etmektedir ve ihracat (X) ile ithalat (Y) arasındaki farktır. $[(I)$ yatırım $+(C)$ tüketim] ile ifade edilen kısım iç talebi (DD- domestic demand) temsil etmekte olup, özel tüketim ve hükümet harcamaları ile gayri safi sermaye birikimini temsil etmektedir (Felipe ve Lim, 2005: 8);

$$GDP = (C_p + C_g + I) + (X - M) \quad (1)$$

(1) numaralı eşitliğe göre; "eğer iç talep büyüyor ve net ihracatta bir bozulma meydana geliyorsa ve reel GSYİH büyüme oranı pozitif ise kelimenin tam anlamıyla DLG hipotezi

geçerlidir. İç talep ve net ihracat birlikte artıyor ancak iç talep artışı daha hızlı ise DLG hipotezinin geçerli olduğu söylenebilmektedir. Eğer iç talepte bir bozulma varsa ve net ihracat büyüyorsa reel GSYİH büyüme oranı pozitif ve ELG hipotezi geçerlidir ancak büyüme oranı negatif ise iç talepteki azalmaya bağlı olarak ekonomide durgunluk hali mevcuttur. Hem iç talep hem de net ihracat oranlarında bir bozulma mevcutsa her iki orandaki azalmadan dolayı ekonomi hem durgunluk içerisine girecek hem de reel GSYİH büyüme oranı negatif olacaktır (Felipe ve Lim, 2005: 45)” (Sağlam, 2016: 102).

O halde (1) numaralı eşitlikten yola çıkarak seçili döneme ait reel GDP verilerinin durağanlığı DLG ve ELG hipotezlerinin birlikte hareket ettiğini gösterirken, durağan olmadıkları (birim kök içerdiği) durumda ise Batı Balkan ülkelerinde her iki büyüme stratejisinin birlikte uygulanmadığı veya uygulansa dahi uyum içerisinde çalışmadıklarını söyleyebiliriz. Bu analiz, Karul (2016) tarafından yazılan Gauss kodu mevcut çalışmanın verilere uyarlanarak yapılmıştır. Ayrıca yapısal kırılmalı birim kök testinin sağlamasını yapmak amacıyla ELG ve DLG değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisine yine yapısal kırılmaları (pozitif ve negatif şokları) dikkate alan bir asimetrik panel nedensellik testi olan Hatemi-J (2015) ile bakılması analiz sonuçlarının doğruluk ve güvenilirliğini artıracakı düşünülmektedir.

Zaman serilerinde meydana gelen kırılmaların (ekonomik krizlerin veya şokların) serinin yapısını değiştirdiği sorunsalına ilk çözüm getirmeye çalışan uygulamacılar olan Becker vd. (2004) ve Becker vd. (2006); panel veri setleri için yapısal kırılmaların nasıl modelleneceğini açıklayan Fourier KPSS (Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin) testini anlatan çalışmaları ile alan yazına önderlik etmektedirler. Burada sorun olan seride rejim değişikliğine neden olan bu yapısal kırılmaların hangi sıklıkta ve formda olduğunun bilinmemesidir. Birim kök alan yazınında genel kabul; “serilerin düzeyde veya trendde bir en fazla iki kırılmaya uğradığıdır” ancak bilinmeyen formda ve deterministik terimlerin de birim kökün varlığına yol açtığını Enders ve Lee (2004) çalışmalarında Fourier yaklaşımı (fonksiyonu) ile ortaya koymuşlardır. Bu yaklaşımın en belirgin özelliği seride meydana gelen kırılma tarihleri ya da formunun belirlenmesinin ötesinde ortaya konan modelin uygun frekans bileşimi seçilerek ve özellikle doğrusal olmayan bileşenler için smooth (yumuşatılmış-düzleştirilmiş) ve kademeli kırılmaları bile en iyi şekilde saptayan bir geçiş sürecine dönüştürülmüş olmasıdır (Sağlam, 2018: 318).

Bu çalışmada sırasıyla (2) nolu denklem Enders ve Lee (2012) tarafından geliştirilen; (3) nolu denklem Karul (2016:13) tarafından esnek Fourier formu kazandırılan notasyonlar yardımıyla modelleme yapılmıştır.

$$d_i(t) \cong a_{i0} + a_{ik} \sin(2\pi kt/T) + \beta_{ik} \cos(2\pi kt/T) \quad (2)$$

$$y_{it} = \mu_i + b_i t + \gamma_{1i} \sin(2\pi kt/T) + \gamma_{2i} \cos(2\pi kt/T) + e_{it} \quad (3)$$

Çoklu frekans kullanımı serbestlik derecesini düşürdüğü için eleştirilmiştir ve (3) numaralı denklemde (k) tek frekans bileşenidir - frekans değerleri (single frequency) $k=1,2,3$ olarak seçilmiştir. e_{it} hata terimini, a_{ik} ve β_{ik} , Dicky-Fuller varsayımının aksine doğrusal olmayan (deterministik) trendi ifade etmektedir.

Nazlıoğlu vd. (2016: 173). “ $H_0: p_i = 1$ sıfır ve $H_1: p_i < 1$ alternatif” hipotezleri sırasıyla serinin durağan olmadığını yani birim kök içerdiğini ve tersini ifade etmektedir. Fourier yaklaşımı asimptotik ki-kare dağılımına sahip LM- panel test istatistikini kullanmaktadır ve paneldeki her bir kesit için hesaplanmaktadır. (Sağlam, 2018: 318).

Hatemi-J. tarafından ilk kez 2011 yılında önerilen ve daha sonra farklı çalışma arkadaşlarıyla geliştirdiği yapısal kırılmaları (pozitif ve negatif şokları) dikkate alan bir panel nedensellik testidir. Zaman boyutunun (T) ve gözlem sayılarından (N) kısa olması (yatay kesitler arası yayılma etkisi olsa bile) durumunda dahi istikrarlı ve yansız sonuçlar vermektedir. Ayrıca karar

birimlerinin aynı tutuma sahip olsalar bile, pozitif şoklardan ziyade negatif şoklara çok farklı reaksiyonlar verdikleri durumlarda ve değişkenler arası asimetrik nedensellik etkilerini de dikkate alabilen bu test, gelişmekte olan ülkeler üzerine yapılan analizlerde araştırmaların özgürlük derecelerini artırmasına yardımcı olmaktadır (Hatemi-J, 2011: 2-3). (Aktaran; Sağlam, 2019: 89).

Hatemi-J vd. (2015: 9), bu test w_1 ve w_2 arasındaki ilişkiye odaklandığını ifade etmektedir. İki değişken arasındaki etkileşim (4) ve (5) numaralı denklemler ile ifade edilmektedir (Sağlam ve Çimen, 2019: 60);

$$w_{i1,t} = w_{i1,t} + e_{i1,t} = w_{i1,0} + \sum_{j=1}^t ei1,j \quad (4)$$

$$w_{i2,t} = w_{i2,t} + e_{i2,t} = w_{i2,0} + \sum_{j=1}^t ei2,j \quad (5)$$

N yatay kesit birimlerini (e) ise beyaz gürültülü ve ortalaması sıfır olan, geçmiş değerleri ile arasında korelasyon ilişkisi bulunmayan hata terimini ifade etmektedir. Tüm $i = 1, \dots, N$ 'ye pozitif ve negatif şoklar (kümülatif kırılmalar) eşitlik (6)'da ki gibi tanımlanmaktadır ve Hatemi-J vd. (2015), VAR (SUR) asimetrik panel nedensellik testini kullanmaktadırlar;

$$e_{i1,t}^+ := \max(e_{i1,t}, 0), e_{i2,t}^+ := \max(e_{i2,t}, 0) \text{ ve } e_{i1,t}^- := \min(e_{i1,t}, 0), e_{i2,t}^- := \min(e_{i2,t}, 0) \quad (6)$$

(p) zaman serisindeki trendi tanımlayarak, modeldeki gecikme sayısını temsil eder. Yokluk hipotezi " $H_0: w_{i2,t}^+$ nedeni değildir $w_{i1,t}^+$ " şeklindedir. Wald testi, ki-kare dağılımı gösterip normallik varsayımına dayalıdır (Hatemi-J and El-Khatib, 2016: 4036). Negatif bileşenler test edilirken " $(w_{i1,t}^-, w_{i2,t}^-)$ " vektörü ve diğer versiyonları kullanılmaktadır. Kümülatif şoklar Gauss programında Hatemi-J tarafından yazılan bir algoritma (kod) ile hesaplanmaktadır.

4. BULGULAR

Değişkenlere ayrıca yatay kesit bağımlılığı (CDIm) ve homojenite (Delta) testleri uygulanmıştır. Bu testlere ait metodolojiye üçüncü bölümde yer verilmemiştir ancak test sonuçları detaylı bir şekilde Tablo 1'de raporlanarak yorumlanmıştır.

Tablo 1: Tüm değişkenler için Delta ve CDIm test sonuçları

Testler	DD		NE		GDP	
	Test ist.	Olasılık	Test ist.	Olasılık	Test ist.	Olasılık
CD_{LM} (BP, 1980)	24.792	0.256	64.857	0.000*	59.362	0.000*
CD_{LM} (Pesaran, 2004)	-3.147	0.001*	-1.862	0.031*	-2.959	0.002*
Delta Testi	Test İstatistiği			Olasılık Değeri		
$\hat{\Delta}$	-0.556			0.028*		
$\hat{\Delta}_{adj}$	-0.600			0.020*		

Değişkenler arasındaki yatay kesit bağımlılığını ölçen CD-LM (Pesaran, 2004) testinin sonuçlarına göre DD (iç talep), NE (net ihracat) ve GDP (gelir) değişkenleri arasında olasılık değerleri 0.05'in altında ve istatistiki olarak anlamlı olduğu için yatay kesit bağımlılığı olmadığını ifade edebiliriz. Hem küçük örneklem hem de büyük örneklemi

(adjusted=uyarlanmış) temsil eden Delta (Pesaran ve Yamagata, 2008) testi istatistiklerine ait olasılık değerlerine göre (0.028 ve $0.020 < 0.05$) ele alınan değişkenler anlamlı ve homojendir.

Tablo 2: Reel GDP için Fourier Pan-KPSS (birim kök) testi sonuçları

Ülkeler	S k=1	S ve T k=1	S k=2	S ve T k=2	S k=3	S ve T k=3
Hırvatistan	0.3306	0.2383	0.3835	0.3280	0.0792	0.1513
Bosna Hersek	0.2516	0.1009	0.3885	1.2896	1.2435	0.1001
Arnavutluk	0.1662	0.1006	0.1277	0.2357	0.1794	0.1712
Kosova	0.2793	0.0825	0.1423	1.1560	1.0674	0.1226
K.Makedonya	0.3094	0.972	0.1713	1.2579	1.5093	0.1073
Karadağ	0.3818	0.1291	0.1648	1.4750	1.4119	0.1109
Sırbistan	0.3094	0.0972	0.1713	1.2579	1.5093	0.1073
P-FKPSS	11.022	18.534	1.6028	5.4134	1.2345	4.1366
Olasılık D.	0.0000*	0.0000*	0.0545**	0.0000*	0.1085	0.0000*

Tüm ülkelere ait Panel KPSS olasılık değerleri; k=1 ve k=2 frekans değerlerinde hem sabit hem de sabit ve trendli model için (*) % 5 ve (**) % 10 düzeylerinde istatistiki olarak anlamlıdır ve sıfır hipotezi red edilir. Ancak k=3 frekans değeri için sadece sabit ve trendli modelin olasılık değeri anlamlıdır ve sabitli model birim kök içermektedir. Dolayısıyla GDP birim kök içermemektedir ve durağandır, yapısal kırılmaların varlığında dahi Batı Balkanlar'da ihracata dayalı büyüme hipotezi ve iç talep çekişli büyüme hipotezi birlikte hareket etmektedir.

Tablo 3: Hatemi-J Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	Sıfır Hipotezi	MWALD	Olasılık D.	Sıfır Hipotezi	MWALD	Olasılık D.
Hırvatistan	$DD^- \neq > NE^+$	1.405	0.236	$NE^- \neq > DD^+$	0.116	0.733
	$DD^- \neq > NE^-$	0.322	0.570	$NE^- \neq > DD^-$	2205	0.000*
	$DD^+ \neq > NE^+$	0.000	0.996	$NE^+ \neq > DD^+$	0.394	0.530
	$DD^+ \neq > NE^-$	47.90	0.000*	$NE^+ \neq > DD^-$	1.585	0.208
Bosna-Hersek	$DD^- \neq > NE^+$	0.530	0.467	$NE^- \neq > DD^+$	2.433	0.119
	$DD^- \neq > NE^-$	0.407	0.524	$NE^- \neq > DD^-$	0.454	0.500
	$DD^+ \neq > NE^+$	1.572	0.210	$NE^+ \neq > DD^+$	4.960	0.026*
	$DD^+ \neq > NE^-$	1.067	0.302	$NE^+ \neq > DD^-$	3.144	0.076**
Arnavutluk	$DD^- \neq > NE^+$	0.087	0.768	$NE^- \neq > DD^+$	8.284	0.004
	$DD^- \neq > NE^-$	0.159	0.690	$NE^- \neq > DD^-$	0.065	0.798
	$DD^+ \neq > NE^+$	0.347	0.556	$NE^+ \neq > DD^+$	0.008	0.929
	$DD^+ \neq > NE^-$	6.267	0.012	$NE^+ \neq > DD^-$	2.571	0.109
Kosova	$DD^- \neq > NE^+$	0.000	1.000	$NE^- \neq > DD^+$	0.529	0.467
	$DD^- \neq > NE^-$	1.540	0.215	$NE^- \neq > DD^-$	1.720	0.190
	$DD^+ \neq > NE^+$	242.5	0.000*	$NE^+ \neq > DD^+$	3.413	0.065**
	$DD^+ \neq > NE^-$	0.453	0.501	$NE^+ \neq > DD^-$	1.841	0.175
K.Makedonya	$DD^- \neq > NE^+$	2.553	0.110	$NE^- \neq > DD^+$	8.529	0.003*
	$DD^- \neq > NE^-$	0.418	0.518	$NE^- \neq > DD^-$	0.415	0.519
	$DD^+ \neq > NE^+$	0.356	0.551	$NE^+ \neq > DD^+$	0.604	0.437
	$DD^+ \neq > NE^-$	0.141	0.708	$NE^+ \neq > DD^-$	0.787	0.375
Karadağ	$DD^- \neq > NE^+$	0.196	0.658	$NE^- \neq > DD^+$	17.861	0.000*
	$DD^- \neq > NE^-$	0.075	0.784	$NE^- \neq > DD^-$	0.498	0.480
	$DD^+ \neq > NE^+$	0.091	0.763	$NE^+ \neq > DD^+$	0.434	0.510
	$DD^+ \neq > NE^-$	1253	0.000*	$NE^+ \neq > DD^-$	0.725	0.394
Sırbistan	$DD^- \neq > NE^+$	0.000	0.990	$NE^- \neq > DD^+$	0.893	0.345
	$DD^- \neq > NE^-$	0.020	0.887	$NE^- \neq > DD^-$	0.014	0.905
	$DD^+ \neq > NE^+$	107.3	0.000*	$NE^+ \neq > DD^+$	19.96	0.000*
	$DD^+ \neq > NE^-$	0.723	0.395	$NE^+ \neq > DD^-$	0.000	1.000

“ $DD^- \neq > NE^+$ ” net ihracat iç talebin nedeni değildir. “ $NE^- \neq > DD^+$ ” iç talep net ihracatın nedeni değildir şeklinde (Tablo 3’ten de görüldüğü gibi negatif ve pozitif şoklar dikkate alınarak 4 farklı formda) yokluk hipotezi ve alternatifi test edilmiştir. Olasılık değerleri (*) simgesi % 5 ve (**) % 10 düzeylerinde istatistiki anlamlılığı temsil etmektedir. Tablo 3’e bakıldığında Hırvatistan (negatif şoklar için) ve Kosova (pozitif şoklar) için hem ELG hem

DLG hipotezleri birlikte uygulanmaktadır, net ihracat ve iç talep arasında geri besleme ilişkisi mevcuttur.

Ancak Sırbistan (pozitif), Karadağ (negatiften pozitive) ve Kuzey Makedonya'da (negatiften pozitive) net ihracat, iç talebin bir nedenidir. Dolayısıyla sadece DLG hipotezi geçerlidir. Arnavutluk için ise ne ELG ne de DLG hipotezlerinin elde edilen bulgulara istinaden uygulanmadığı söylenebilir. Net ihracat iç talebin veya iç talep net ihracatın bir sebebi değildir. Çünkü Arnavutluk'a ait olasılık değerleri istatistiki olarak anlamsızdır.

SONUÇ

Fourier Yaklaşımı ve Hatemi-J testinden elde edilen istatistiki bulgular iktisaden yorumlandığında Batı Balkanlar'da; Hırvatistan ve Kosova için ELG ve DLG hipotezlerinin birlikte ve uyum içinde yürütüldüğünü ifade edebiliriz. Ancak Sırbistan, Karadağ ve Kuzey Makedonya için ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu görülmektedir. Arnavutluk'ta ise net ihracat ve iç talep arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Fourier yaklaşımından elde edilen sayısal bulgular ise net ihracat ve iç talep bileşenlerinin toplamından oluşan reel GDP'nin durağan olduğunu yani Batı Balkanlar'da her iki büyüme hipotezinin birlikte ve uyum içerisinde uygulandığını göstermektedir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar Palley (2011)'in ifade ettiği gibi hiçbir ülke veya bölgenin tek başına ve tek bir büyüme stratejisi ile küresel ekonomide büyümenin öncüsü olamayacağı sonucunu destekler niteliktedir. Çünkü Batı Balkanlar Inotai (2011)'de ifade ettiği gibi AB'nin hem ihracat hem de ithalat bakımından ana ticaret ortağıdır. Ancak Sırbistan, Karadağ ve Kuzey Makedonya için elde edilen nedensellik testi sonuçları ise Sohinger (2005)'in Batı Balkan ülkelerinde ekonomik büyümenin iç talep (dış arza bağımlı ithal tüketici malları), enerji ile zorunlu hammaddeye dayandığı ifadelerini desteklemektedir. Bu ülkelerde Erataş Sönmez ve Sağlam (2018)'de belirttiği gibi bölgesel ve ikili işbirlikleri ile bütünleşmenin sağlandığı ELG hipotezi benimsenmiştir.

KAYNAKÇA

Awokuse, T. O. ve Christopoulos, D. K. (2009). Nonlinear Dynamics And The Exports-Ouput Growth Nexus, *Economic Modelling*, 26: 184-190.

Aytüre, S. ve Berki, Ö. (2015). Avrupa Birliği, Türkiye ve Balkan Ülkeleri Ticaret İlişkileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(28): 197-212, Özel Sayı.

Basevi, G. (1970). Domestic Demand and Ability to Export, *Journal of Political Economy*, March/April, 78: 330-37.

Becker, R., Enders, W. ve Hurn, S. (2004). A General Test for Time Dependence In Parameters, *Journal of Applied Econometrics*, 19: 899-906.

Becker, R., Enders, W. ve Lee, J. (2006). A Stationarity Test In The Presence Of An Unknown Number Of Smooth Breaks, *Journal of Time Series Analysis*, 27: 381-409.

Beckerman, W. H. (1962). Projecting Europe's Growth, *Economic Journal*, 72(288): 912-925.

Ehrke, M. (2011). *Export-Led Growth In Central Europe and The Western Balkans*. Central European Experiences, Magic Formula For The Western Balkans? Fredericht Ebert Foundation, Belgrade.

Enders, W. ve Lee, J. (2004). Testing For A Unit Root With A Nonlinear Fourier Function, *Econometric Society*, Far Eastern Meetings, <https://www3.nd.edu/~meg/MEG2004/Lee-Junsoo.pdf>, 11.01.2021.

Enders, W. ve Lee, J. (2012). The Flexible Fourier Form And The Dickey-Fuller Type Unit Root Tests, http://wenders.people.ua.edu/uploads/2/6/3/8/26382715/enders_lee_df_fourier_test_s_final_version_march_5_2012.pdf, 11.01.2021.

Erataş Sönmez, F. ve Sağlam, Y. (2018). Finansal Gelişme Ve Ticari Açıklık İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Avrupa Dönüşüm Ekonomileri Örneği, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (18)4: 59-72.

European Commission, (2021). Enlargement - Stabilisation and Association Process, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/glossary/terms/sap_en, 09.02.2021.

Felipe, J. ve Lim, A. J. (2005). Export or Domestic-led Growth in Asia?, *Asian Development Review*, 22(2): 35-75.

Feder, G. (1983). On Export and Economic Growth, *Journal of Development Economics*. 12(1-2): 59-73.

Ganic, M., Pajevic, A. ve Hojkuric, H. (2015). Batı Balkan Ülkelerinde Ekonomik İyileşme ve Gelişme İçin Çatışma Sonrası Sorunlar ve Münasebetler. https://www.researchgate.net/publication/321332485_Bati_Balkan_Ulkelerinde_Ekonomik_Iyilesme_ve_Gelisme_icin_Catisma_Sonrasi_Sorunlar_ve_Munasebetler, 13.01.2021.

Hatemi-J, A. (2011). Asymmetric Panel Causality Tests With An Application To The Impact of Fiscal Policy on Economic Performance In Scandinavia, *Munich Personal RePEc Archive*, https://mpra.ub.unimuenchen.de/55527/1/MPRA_paper_55527.pdf, 10.11.2018.

Hatemi-J, A., Ajmi, N., Ghassen, A., El Montanesser, Lots, R. I. ve Gupta, R. (2015). Research Output And Economic Growth In G7 Countries: New Evidence From Asymmetric Panel Causality Testing, *Applied Economics*, November, 1-8.

Hatemi-J, A. ve El-Khatib, Y. (2016). Extension of The Asymmetric Causality Tests For Dealing With Deterministic Trend Components, *Applied Economics*, 48(42): 4033-4041.

Hsu, R. C. (1972). Changing Domestic Demand And Ability To Export, *Journal of Political Economy*, 80(1): 198-202.

Inotai, A. (2011). Twenty Years of Economic Development. The New Member States of the EU and Western Balkan Countries: A Comprasion, Export-Led Growth, Central European Expreiences-Magic Formula for the Western Balkans? Edited by Micheal Ehrke. Friedrich Ebert Stiftung, Belgrade.

Iradian, G. (2009). What Explains The Rapig Growth In Transition Economies?. *IMF Staff Papers*, 56(4): 811-851.

Kaldor, N. (1970). The Case for Regional Policies. *Scottish Journal of Political Economy*, 17 (3): 337-348.

Karul, Ç. (2016). Esnek Fourier Fonksiyonlu Yeni Bir Panel Birim Kök Testi Önerisi ve OECD Örneği, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, <http://acikerisim.pau.edu.tr/xmlui/handle/11499/1044>, 10.01.2021.

Lai, Y. W. (2004). The Role Of Domestic Demand In The Economic Growth Of Malaysia: A Cointegration Analysis, *International Economic Journal*. 18: 337-352.

Lamfalussy, A. (1963). *The United Kingdom and the Six, an Essay on Economic Growth in Western Europe*, London: Macmillan..

Leng, K. Y. (2013). Domestic Demand-Driven Growth: Analysis Perspective And Statistics Needed. Second National Statistic Conference, Sasana Kijang.

Linder, S. B. (1961), *An Essay on Trade and Transformation*, New York: Wiley.

Marin, D. (1992). Is The Export-Led Growth Hypothesis Valid For Industrialized Countries?. *Review of Economics and Statistics*, 74 (4): 678-88. <http://jstor.org/stable/2109382>, 10.01.2021.

Nazlıoğlu, Ş., Görmüş, A. N. ve Soytaş, U. (2016). Oil Prices And Real Estate Investment Trusts (Reits): Gradual-Shift Causality And Volatility Transmission Analysis, *Energy Economics*, 60: 168-175.

Palley, T. I. (2002a). *Domestic Demand-Led Growth: A New Paradigm for Development*. in Jacobs, Weaver and Baker (eds.), *New Rules for Global Finance*, Washington, DC. Also published as “A New Development Paradigm: Domestic Demand-Led Growth,” *Foreign Policy in Focus*, September, <http://www.fpif.org/>.

Palley, T. I. (2002b). Export-Led Growth of Developing Country Crowding-Out, *Regionalism and Globalization*, April.

Palley, T. I. (2011). The Contradictions of Export-Led Growth. *ECONSTOR*, Public Policy Brief, No: 119.

Pesaran, H. M. (2004). General Diagnostic Tests For Cross Section Dependence In Panels, *Working Paper, No:0435*, University of Cambridge. 1-39.

Pesaran, H. M. ve Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels, *Journal of Econometrics*, 142: 50-93.

Sağlam Y. (2016). Dış Ticaret ve Büyüme Arasındaki İlişkinin Avrupa Dönüşüm Ekonomileri İçin Analizi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, İzmir,

Yayımlanmış Doktora Tezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>, 10.01.2021.

Sağlam, Y. ve Çimen, A. (2019). Comparison of Sectoral Performance of R&D Expenditures: Analysing Innovation Based Economic Growth, *Journal of Yasar University*, 54 (Special Issue), 58-68.

Sağlam, Y. (2018). Fisher Hipotezi'nin Fourier Yaklaşımı İle Testi: Gelecek-11 Ülke Grubu Örneği, *Journal of Yasar University*, 13(52): 316-321.

Serbes, H. E. ve Tokathıoğlu, M. (2019). Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Türkiye ve Batı Balkan Ülkelerinin Ekonomik ve Mali Performansı: Küresel Kriz Sonrası Bir Deđerlendirme, *Journal of Life Economics*, 6(2): 163-179.

Sohinger, J. (2005). Growth and Convergence In European Transition Economies: The Impact Of Foreign Direct Investments, *Eastern European Economics*, 43(2): 73-94.

World Bank (2021), Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> , 18.01.2021.

Thirlwall, A. P. (1979). The Balance of Payments Constraint As An Explanation Of International Growth Rate Differencess, *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, 32(128): 45-53.